

SILLAMÄE MUUSEUMI TOIMETISED

I

TUNDMATU SILLAMÄE. LÄTTED

Kodulookonverentsi „Tundmatu Sillamäe. Lätted“ (26.09.2020) materjalide kogumik

Sissukord

Vallo Reimaa

SÕTKE JÕE ALAMJOOKSU PIIRKONNA ELANIKE SIDEMED ROOMA IMPEERIUMIGA
ROOMA RAUAAJAL (1.-4. saj pKR).....9

Anti Lillak

VADJALASTE PÄRAND VIRUMAAL.....46

Pille Kippar

VIRUMAA VÄGIMEHEST EESTIMAA KUNINGAKS.....51

Tõnu Raid

SILLAMÄE JA NARVA MNT 13. SAJANDI ALGUL.....55

Jelena Antuševa

SILLAMÄE KRONOLOOGIAST JA ESMAMAINIMISEST.....58

Ivika Maidre

VAIVARA KANT SÕDADES KUNI PÕHJASÕJANI62

Vadim Aristov

PÕHJASÕJA ALGUS NARVA JÕE ÄÄRES (1700–1721).....66

Martin Malve, Linda Vilumets

SILLAMÄE KÜLAKALMISTU PÄÄSTEKAEVAMISED.
ÜLEVAADE ESIALGSETEST TULEMUSTEST80

Toivo Haug

TOILA VALLA KOHANIMED.....82

SILLAMÄE KRONOLOOGIAST JA ESMAMAINIMISEST

Esmamainimine on oluline lähtepunkt iga asula ajaloos. Esimesed teated Sillamäest kui kohast pärinevad aastast 1502. Seda aastaarvu kohtab paljudes nüüdisaegsetes väljaannetes, kuigi esmaallikale viitamata (Сидоров 2005: 2; Sillamäe 2007; Под шум морской волны... 2012: 3; Кивисельг 2014: 6; Sillamäe 2016: 107; Sillamäe 2020). Kuid mis tahes ajaloolise avalduse tõestuseks on dokumentaalne allikas. Seega ei saa kohalikud koduloolased aastaarvu teades seda kuidagi kinnitada.

Samuti tekitab küsimusi sageli tsiteeritud fraas *thor bruggen*. See fraas on omaette mõisteks kujunenud, linnapärimuses mõeldakse seda sageli kõrtsi nimena, nt:

Siis asus siin Sõtke jõel ületuskohal vesiveski ja kõrts "Thor Bruggen" (Sillamäe... 2007);

<...> seal asus Thor Bruggen kõrts" (Sillamäe 2016: 11);

See <esmamainimine. — J.A.> on seotud selles kohas asunud kõrtsiga "Thor Bruggen" (От маленькой корчмы... 2020).

Huvitava kombel asutati mootorrattaklubi Thor Bruggen Sillamäel 2012. aastal, nimi laenati "*Thor Bruggeni kõrtsilt, mis asus praeguse Sillamäe linna territooriumil ja mida mainiti esimest korda aastal 1502*" (Thor Bruggen 2012). Linna tulevikuplaanide aruteludest käib perioodiliselt läbi mõte selle nimega kõrts elustada.

Mõnikord on see fraas aga isikustatud ja ilmub teatud hr Thor Bruggen — eespool nimetatud kõrtsi omanik. Siiski paneb sõna *thor* alternatiivne kirjutamine väikese tähega (Orav 1991: 26) selles lahendamises kahtlema. Mis või kes on THOR BRUGGEN? Täieliku selguse saamiseks on vajalik kontekst, mis omakorda viib meid tagasi algallika probleemi juurde.

Algallika otsimise teeb raskemaks, et faktid "rändavad" ühest allikast teise koos mõningate variatsioonide, tõlgenduste ja täiendustega, kuid kusagil pole viidet originaaldokumendile.

Eriliti pakub huvi autorite soov täita see tühimik, mis aga viib põhjendamatute viidete tekkimiseni, näiteks:

- 1). "Sillamäed mainiti esmakordselt viis sajandit tagasi Taani hindamisraamatus" (Под шум морской волны... 2012: 3). Ilmselt peetakse siin silmas just 1502. aastat (viis sajandit tagasi aastast 2012 on parajasti 1500. aasta paiku). Taani hindamisraamat on aga XIII sajandi käsikiri ega saa mingil moel sisaldada XVI sajandist pärit teavet.
- 2). "Esimesed teated Sillamäest pärinevad A. Richteri teatmeteosest „Aadressiraamat“ aastast 1912. ning olid seotud 16. sajandi alguses taani rüütlite randumisega Narva lahe kaldale" (Imekena kuurortasula 2017: 3). Kuid Richteri aadressiraamat on 20. sajandi alguse kollaste lehtedega teatmik. See sisaldab ajakohast ja sellal aktuaalset teavet Sillamäe kui kuurortlinna kohta, Sillamäe varajase ajaloo kohta andmed puuduvad, vt (Richter 1913: 199).

Nüüdisaegsete venekeelsete uurimistöõde analüüs, ajaloolised viited Internetis ja artiklid ajakirjanduses lubavad oletada, et autorid toetuvad Sillamäe muuseumi väljaannetele või suusõnalisele traditsioonile. Muuseumitraditsioon saab alguse Virve Orava raamatust, mis ilmus 1991. aastal (Orav 1991: 26) ja leiab kinnitust entsüklopeedilisest artiklist Sillamäe kohta (ENE-EE VIII: 499). Sellegipoolest puuduvad mõlemal juhul viited algallikale. Siiski on teada, et entsüklopeedilise artikli autor on Endel

Varep¹, kes mainis Sillamäed ka oma teistes töödes, nt (Varep 1983: 92)². Tuleb märkida, et muuhulgas osutab Endel Varep Paul Johanseni tööle³, mis on pühendatud Taani hindamisraamatu analüüsile. Nimetatud käsikiri sisaldab Taani kuningriigile kuuluvate maade nimekirja. “Suure Eestimaa nimistu” on koostanud aastatel 1219–1220 mungad, kes ristisid kohalikku elanikkonda, ning selle redigeeris 1241. aastal Tallinna piiskop Thorkill. Mainitud nimistu sisaldab umbes 500 Põhja-Eesti kohanime. Kuigi Sillamäe nime nende asulate seas ei esine, usub uurija, et ülestähendus *portae II & villae III* “viitab ilmselt kahele lõigule⁴ — *pühajögi* ja *sillamägi*, — mida neid läbinud preester oli üles märkinud kui sõjalisest seisukohast olulisena.” (Johansen 1933: 245). Ladina sõnal *portae* (*porta*) on lisaks peamisele tähendusele ‘värav, uks’ ka üldisem, võib-olla ajalooliselt esmane tähendus ‘sissepääs, väljapääs, läbipääs’, samuti ‘defilee’ (Петрученко 2001: 481). Sõjanduses *defilee* on kitsas läbikäigu-koht läbipääsmatul v. raskesti läbitaval maastikul (EKSS), mis vastab Johanseni tõlgendusele.

Sellega nõustub ka Varep (Varep 1988: 88), mõistes *porta* all (või sks *pässe*) kitsast teed, läbipääsu (kitsastee). Tõnu Raid arvab, et *portae* on sadam (Raid 2021: 56), mis meie arvates on kaheldav, kuna *portae* on naissoost nimisõna *porta* mitmuse vorm. Sadam on ladina keeles *portum* (kesksoost), mitmuse vormis oleks sel juhul *porta*.

Teadaolevalt ei ole venekeelsetes väljaannetes kuni praeguseni olnud andmeid Sillamäe mainimise kohta XIII sajandil.

P. Johansen argumenteerib oma järeldusi, viidates Christian Kelchile, kes mainib 1700. aasta sündmuse *“die considerablen pässe Pühajöggi und Sillameggi”* (Kelch 1875: 155) — Sillamägi’t on jälle Pühajõega samaaegselt mainitakse ning märgitakse nende strateegilist tähtsust.

Niisiis annab P. Johanseni versioon meile võimaluse ajapiire laiendada ja hakata Sillamäe ajalugu arvestama mitte XVI, vaid **XIII sajandist!** Muidugi vajab see versioon üksikasjalikumad analüüsi, kuid see ei ole selle artikli eesmärk. Meie jaoks on oluline rõhutada sellise teooria olemasolu ja Sillamäe uue dateerimise võimalust.

Nii Johanseni töö, kui ka 1985. aastal Saksamaal avaldatud Balti toponüümide leksikon (BHO: 549) ja 2016. aasta Eesti toponüümide sõnaraamat (KNS: 609) viitavad Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürikute- raamatule⁵, mis viib meid lõpuks algallika juurde. Kogumiku dokument numbriga 24 on kiri, mille kirjutas 12. märtsil 1502. a. Revali komtuur keskalamaksaks keeles Saksa ordu Liivimaa haru maameistrile Wolter von Plettenbergile. Kiri on seotud 1500.–1503. aasta Vene-Leedu-Liivi sõja lahinguga⁶ (LUB 1905: (2) II, Nr 247, S. 169–170).

1502. aasta märtsis korraldas Plettenberg kaks sissetungi Venemaa piiridesse — Narvast ja Rosittenist (Rezekne). Sissetungi Narvast ja lahingut Ivangorodi all juhtis Revali komtuur Johann von der Recke (Казакובה 1975: 230). Pärast lahingut koduteel jõudis väesalk üle põllu minnes sillani (*gegangen uith dem velde thor Bruggen...*), kus tehti peatus ja kirjutati valmis see kiri, mis kujutab endast lahinguaruannet. Selles dokumendis ei esine Sillamäe nime, seda kohtab vaid nimetatud dokumendi kirjeldamisel. Vt. joonist 1.

Tekstist on näha, et väljend *thor Bruggen* on kombinatsioon liikumissuuna eessõnast *thor* (saks. *zur*, ‘juurde’) ja nimisõnast *Bruggen* ← *Brugge* (saks. *brücke*, ‘sild’). Seega sellel fraasil pole kõrtsi ega

1 Endel Varep on Eesti geograaf, maastikuteadlane, ajaloolane ja kartograaf. Tema koostatud Eesti toponüümide kaardi register on teadlaste ja koduloolaste jaoks suur väärtus, sisaldab palju üldandmeid ja linke. Alates 2000. aasta kevadest on toimik Eesti Keele Instituudi omandis.

2 Varepil seisab aga 1520. a, mis näib olevat trükiviga. 1520. aastast pärineb info Tüksamäe, mitte Sillamäe kohta.

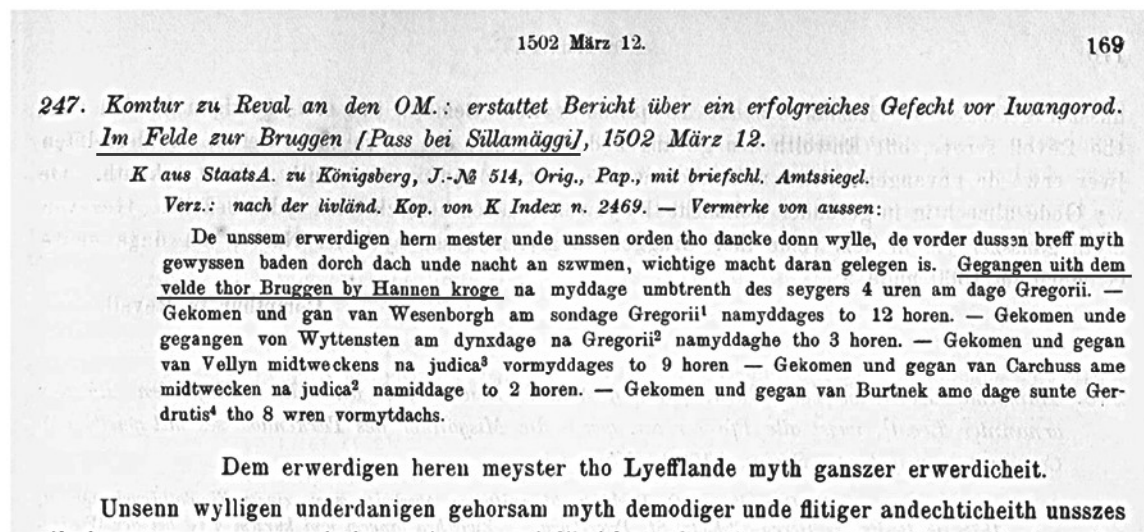
3 Paul Johansen on taani päritolu eesti ja saksa ajaloolane. Üks 20. sajandi alguse ja keskpaiga märkimisväärsemaid Eesti ajaloolasi. Olulisemaks teeneks on Taani hindamisraamatus leiduvate materjalide uurimine ja tõlgendamine.

4 Saksa keeles *pässer*.

5 Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch — aastatel 1853–1914 ja uuesti 2018. aastast välja antav Vana-Liivimaa allikate kogumik. Edaspidi LUB.

6 Vene-Leedu-Liivi sõda on relvakonflikt ühelt poolt Vana-Liivimaa riikide ning teiselt poolt Moskva suurvürstiriigi ja Pihka vürstiriigi vahel aastatel 1501–1503. Laiemas plaanis oli see Teise Moskva-Leedu sõja osa.

kõrtsi omanikuga midagi pistmist. Arvatavasti asus see sild umbes samas kohas, kus asub tänapäeval Kesk tänava sild, mida mööda varem sai Revalist Narva. Peab muidugi arvestama ka Sõtke jõe voolusängi muutmist.

Joonis 1. Katkend kirjast (allajoonitud artikli autori poolt).

Kõrtsi kohta loeme aga edasi: “... by Hannen kroge”, mis vastab saksakeelsele *bei* <?> *kruge* <?> kõrtsi juures. Võimalik, et mõeldud on Hannē või Hanne kõrtsi, kuid see vajab täpsustamist.

Kokkuvõte

Uuring näitas, et nüüdisaegne kodulooline materjal Sillamäest kas ei anna üldse mingeid viiteid allikatele või viitab teiste autorite samalaadsetele koduloolistele materjalidele. Seetõttu toob linkide tähelepanuta jätmise kaasa “katkise telefoni” ilminguid ja materjali “rahvaliku ümbermõtestamise”. Vene tööd ei tugine eesti ega saksa traditsioonidele.

Pöördumine algallika juurde võimaldab täpsustada kuupäeva (**12. märts 1502**) ja selle dokumendiga seotud sündmuse (lahing Ivangorodi all); samuti saame kindlalt väita, et Sillamäed nimetatakse silla lähedal asuvaks alaks (*thor Brugge*), mille kõrval asus kõrts (*Hannen krog*).

Lisaks sellele võib Sillamäe kui nimetu ületuskoha esmamainimine pärineda juba **13. sajandist**.

Kasutatud allikad

Sillamäe... 2007. Sillamäe läbi sajandite: 1502–2007. Брошюра Силламяэского музея. Sillamäe.

Сидоров, С. 2005. История библиотеки Силламяэ как зеркало перемен в эстонском обществе. (Исследовательская работа). Силламяэ.

Под шум морской волны... 2012. Литературно-краеведческий сборник/ Силламяэская городская центральная библиотека. Силламяэ.

Кивисельг, И. 2014. Самый «закрытый город» Ида-Вирумаа : (Силламяэ: Море, природа и дух сталинских времен). Северное Побережье. 6 марта, Nr. 3. С. 6–7.

Казакова Н. А. 1975. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношени. Конец XIV — начало XVI в. Ленинград.

Sillamäe 2016. Составители: Гитт, А., Зайцева, С., Пополитов, А., второе издание. Sillamäe Muuseum.

От маленькой корчмы до крупного приморского города 2020 // Sillamäe: Город свежих морских ветров (рекламная брошюра). Sillamäe Linnavalitsus.

- Sillamäe 2020** — <https://et.wikipedia.org/wiki/Sillam%C3%A4e> Viimati vaadatud 3.09.2021.
- Orav, V. 1991.** Matkateed Narva lähistel ehk Vaivara radadel. Tallinn: Olion.
- Tor Bruggen 2012.** <http://torbruggen.weebly.com/1050108310911073.html> Viimati vaadatud 3.09.2021.
- Imekena kuurortasula. 2017.** Составитель — ГИТТ, А. Sillamäe Muuseum.
- Richter, A. 1913.** Baltische Verkehrs- und fidrefbücher. Band 3. Estland. Riga, Weihnachten.
- Varep, E. 1983.** Asulastik// Kohtla-Järve rajoonis: Kodu-uurijate seminarkokkutulek 18.-21-augustini 1983. Tallinn 1983. lk. 88–100
- Johansen, P. 1933.** Die Estlandliste der «Liber Census Daniae». Kopenhagen-Reval, 1933.
- Петрученко, О. 2001.** Латинско-русский словарь. Репринт 9-го издания 1914 г. М.
- Raid, T. 2021.** Sillamäe ja Narva mnt 13 saj algul//Данное издание, с. 00
- Kelch, C. (1875)** Liefländische Historia: Continuation. 1690 bis 1707. Dorpat
- BHO** — Baltisches historisches Ortslexikon. Teil 1, Estland (Einschliesslich Nordlivland) / begonnen von H. Feldmann, herausgegeben von Heinz von zur Mühlen, bearbeitet von Gertrud Westermann. Köln; Wien : Böhlau. 1985.
- EKSS** — Eesti keele seletav sõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn 2009
- ENE-EE VIII** — Eesti nõukogude entsüklopeedia I-VIII. Tallinn 1968-1978
- KNS** — Eesti kohanimeraamat / Eesti Keele Instituut ... (jt.) ; koostanud Marja Kallasmaa ... (jt.). Tallinn : Eesti Keele Sihtasutus, 2016
- LUB** — Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Zweite Abtheilung. 2. köide. Riga, Moskau, 1905.